

Latijnse taal en letterkunde

Staatsexamen vwo

Programma van toetsing en afsluiting

2007

Inhoudsopgave

Opzet	3
Het examenprogramma (bijlage 1 en 1a)	3
Het centraal examen	3
Het commissie-examen	3
De beoordeling van het commissie-examen	4
Bijlage 1: Examenprogramma Latijnse taal en letterkunde vwo	5
De Examenstof	5
Eindtermen	5
Domein A: Taalreflectie.....	5
Domein B: Tekstreflectie	5
Domein C: Cultuurreflectie	5
Domein D: Zelfstandige oordeelsvorming.....	6
Domein E: Oriëntatie op studie en beroep	6
Domein F: Informatievaardigheden.....	6
Bijlage 1a: De minimumlijst Latijn	7
Deel I Vormleer.....	7
Deel II Syntaxis.....	9
Deel III Stilistische middelen	11
Bijlage 2 : Syllabus centraal examen 2007.....	16
Bijlage 3: Syllabus commissie-examen 2007	25

Latijnse taal en letterkunde vwo

Opzet

Het examen bestaat uit een centraal examen en een commissie-examen.

Het centraal (schriftelijk) examen wordt afgenomen in een zitting van 180 minuten.

Het commissie-examen wordt afgenomen in de vorm van een mondeling examen van 25 minuten.

Direct voor het mondeling examen krijgt de kandidaat 20 minuten de tijd om zich voor te bereiden.

Het eindcijfer wordt voor 50% bepaald door het cijfer voor het centraal examen en voor 50% door het cijfer voor het commissie-examen (zie ook beoordeling commissie-examen).

Het examenprogramma (bijlage 1 en 1a)

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A: Taalreflectie
- Domein B: Tekstreflectie
- Domein C: Cultuurreflectie
- Domein D: Zelfstandige oordeelsvorming
- Domein E: Oriëntatie op studie en beroep
- Domein F: Informatievaardigheden

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen A, B en C. Tijdens het centraal examen is het gebruik van een woordenboek toegestaan.

De eindtermen worden geëxamineerd aan de hand van een jaarlijks wisselend voorgeschreven pensum van Latijnse en uit het Latijn vertaalde teksten die zijn gekozen vanuit een thematische invalshoek. De minister zorgt voor de vastlegging van de examenstof in een syllabus. Daarin is de thematiek omschreven tezamen met het benodigde referentiekader en de daarvoor relevante termen en begrippen.

De syllabus omvat voorts de verwijzing naar:

- een selectie van Latijnse teksten met een omvang van 20 pagina's (Oxford Classical Text), die voor het thema relevant zijn en die zijn ontleend aan het werk van één of meer auteurs, waarvan er één wordt aangewezen als kernauteur;
- een selectie van ten hoogste 50 pagina's van uit het Latijn vertaalde teksten die eveneens betrekking hebben op het thema.

Deze syllabus wordt door de minister of in opdracht van de minister bekend gemaakt.

Voor het examen in 2007 wordt als literair genre 'hexametrische poëzie' aangewezen en als kernauteur 'Vergilius'. Zie bijlage 2.

In het centraal examen komen de volgende onderdelen aan de orde:

- het vertalen van een niet tot het pensum behorende geannoteerde Latijnse tekst uit het werk van de kernauteur;
- het beantwoorden van vragen over één of meer teksten uit het in het Latijn gelezen pensum;
- het beantwoorden van vragen over één of meer teksten uit het in vertaling gelezen pensum;
- het beantwoorden van vragen over één of meer niet tot het pensum behorende, uit het Latijn vertaalde teksten die inhoudelijk verwant zijn met de thematiek van het pensum en/of het beantwoorden van vragen over één of meer niet tot het pensum behorende teksten uit latere perioden, die inhoudelijk verwant zijn met de thematiek van het pensum.

Het commissie-examen

Het commissie-examen heeft betrekking op de domeinen A t/m D en F.

De domeinen worden geëxamineerd aan de hand van een door de staatsexamencommissie vastgesteld pensum van Latijnse en uit het Latijn vertaalde teksten. Het pensum bevat een selectie van Latijnse teksten met een omvang van tenminste 20 pagina's waarin één of meer van de genres hexametrische poëzie, tragedie, filosofisch proza en historisch proza zijn vertegenwoordigd en een selectie van tenminste 50 pagina's van uit het Latijn vertaalde teksten. Uiterlijk twee jaar voorafgaand aan de afname van het examen maakt de staatsexamencommissie de samenstelling van het pensum voor het commissie-examen bekend: in principe wordt daarvoor het pensum gekozen van het centraal

examen, één of twee jaar voorafgaand aan het commissie-examen. Inhoudelijke en thematische overlap met het centraal examen wordt daarbij voorkomen.

Het commissie-examen Latijnse taal en letterkunde in 2007 gaat over het pensum 'geschiedschrijving', kernauteur Livius, volgens de stofomschrijving van het centraal examen in 2006.

Het mondeling examen wordt afgenomen in juli (bij scholen voor s.v.o. eind juni).

Voor het onderdeel '*Het beantwoorden van vragen over gelezen teksten*' krijgt de kandidaat 20 minuten voorbereidingstijd. Daarbij is het gebruik van een woordenboek toegestaan.

Het mondeling examen bestaat uit

het beantwoorden van vragen over gelezen teksten en over de achtergronden daarvan..

De kandidaat dient vragen te beantwoorden over het hierboven vermelde pensum voor het commissie examen. De kandidaat krijgt ter voorbereiding hierop gedurende 20 minuten voorafgaand aan het mondeling examen één of meer teksten te lezen. Hierbij wordt ook gevraagd om een gedeelte te vertalen.

De beoordeling van het commissie-examen

Tijdens het mondeling examen komen drie deelcijfers tot stand: één voor het vertalen van een gedeelte van de voorgelegde tekst(a), één voor het beantwoorden van vragen over die tekst (b), en één voor het beantwoorden van achtergrondvragen (c). Het cijfer voor het commissie-examen wordt bepaald door de formule $(2a + 2b + c) : 5$.

Bijlage 1: Examenprogramma Latijnse taal en letterkunde vwo

De Examenstof

Algemene doelstelling

De kandidaat kan zijn kennis van de Latijnse taal en de bij de lectuur verkregen kennis en inzichten productief maken bij het verklaren en evalueren van bestudeerde teksten en van nieuw tekstmateriaal dat thematisch verwant is met de teksten die hij heeft gelezen.

De kandidaat geeft er blijk van dat hij een pensum met begrip heeft gelezen en in staat is om, met bijzondere aandacht voor de spanning tussen de cultuurhistorische setting van de teksten en de eigen leef- en denkwereld, standpunten in te nemen en te beargumenteren met betrekking tot (vertalingen van) Latijnse teksten en met betrekking tot andere teksten die verband houden met de thematiek van het pensum.

Eindtermen

Domein A: Taalreflectie

De kandidaat kan

- 1 met behulp van een woordenboek een Latijnse tekst in het Nederlands vertalen.
- 2 in een Latijnse tekst tekstelementen aanwijzen die de opbouw en samenhang van die tekst zichtbaar maken.
- 3 verschillen en overeenkomsten aangeven en toelichten tussen een vertaling van een Latijnse tekst en het origineel.
- 4 kenmerkende verschillen, die samenhangen met verschillen tussen het Latijnse en het Nederlandse taalsysteem, aangeven en toelichten aan de hand van een vertaling van een Latijnse tekst en het origineel.

Domein B: Tekstreflectie

De kandidaat kan

- 5 tekstbegripvragen beantwoorden over een Latijnse tekst.
- 6 kernbegrippen in een Latijnse tekst benoemen en toelichten. Het gaat hierbij om begrippen die tot de kern van de betekenis van de voorgelegde tekst behoren, c.q. een rol spelen in de thematiek die in de syllabus is omschreven.
- 7 een parafraze geven van een passage uit een Latijnse tekst.
- 8 de essentie van een Latijnse tekst weergeven.
- 9 karakteristieke opvattingen van een auteur in een Latijnse tekst herkennen en toelichten.
- 10 inhoud, vorm en opbouw van een Latijnse tekst in verband brengen met de communicatieve situatie waarin de tekst is ontstaan; en hij kan kenmerken van de tekstsoort (verhalend, betogend, persuasief e.d.) en het genre (epische poëzie, tragedie, filosofisch proza, historisch proza, redevoering, dialoog e.d.) herkennen en toelichten.
- 11 een beargumenteerde opvatting formuleren over de relatie tussen vorm, opbouw en inhoud van een Latijnse tekst.

Domein C: Cultuurreflectie

De kandidaat kan

- 12 beargumenteerde uitspraken doen over tijd- en cultuurgebonden aspecten van een Latijnse tekst.
- 13 de inhoud van vertaalde Latijnse teksten die inhoudelijk verwant zijn met de thematiek van het pensum vergelijken met teksten uit het pensum en een beargumenteerde toelichting geven op overeenkomsten en verschillen.
- 14 vorm en inhoud van een moderne tekst die inhoudelijk verwant is met of aansluiting heeft bij (de thematiek van) het pensum op hoofdpunten kritisch vergelijken met teksten uit het pensum en een beargumenteerde toelichting geven op overeenkomsten en verschillen.

- 15 - eventueel met behulp van nadere aanwijzingen m.b.t. omvang en te gebruiken (typen van) argumenten - een opgegeven stelling m.b.t. de inhoud van een gelezen tekst beargumenteerd verdedigen of bestrijden.

Domein D: Zelfstandige oordeelsvorming

De kandidaat kan

- 16 een beargumenteerde eigen reactie formuleren op het gelezene.

Domein E: Oriëntatie op studie en beroep

17 De kandidaat heeft informatie ingewonnen over vervolgoopleidingen en beroepen waarin het vak Latijn een rol speelt.

18 De kandidaat is nagegaan in hoeverre hij capaciteiten en interesses bezit op het gebied van studiehouding en vaardigheden die wenselijk dan wel noodzakelijk worden geacht voor vervolgoopleidingen.

Domein F: Informatievaardigheden

19 De kandidaat kan bij het raadplegen, verwerken en presenteren van informatie gebruik maken van toepassingen van informatie- en communicatietechnologie (ICT).

Bijlage 1a: De minimumlijst Latijn

De minimumlijst Latijn bestaat uit drie delen: I vormleer, II syntaxis en III stilistische middelen. Deel I en II bevatten een opsomming van de taalkundige verschijnselen die kandidaten moeten kennen. De terminologie in deze lijst, wordt bij de kandidaten bekend verondersteld. Er is zo veel mogelijk gekozen voor een Nederlandse terminologie. In een aantal gevallen heeft de CEVO de voorkeur gegeven aan het gebruik van een technische term, zoals indicativus en nominativus. Soms is er om praktische redenen voor gekozen twee termen naast elkaar te hanteren (bij voorbeeld lijdend voorwerp / object, i.v.m. een term als objectsinfinitivus); dit is aangegeven door middel van een schuine streep.

Onregelmatige werkwoordvormen zijn met meer of minder moeite in het bij het examen toegestane woordenboek te vinden. De lijst van stamvormen is daarom beperkt gehouden en als een appendix toegevoegd. De vormen die zijn opgenomen behoren naar het oordeel van de CEVO tot de parate kennis van de leerlingen. Bij het inschatten van de beschikbare tijd voor de vertaalopgave gaat de CEVO ervan uit dat deze niet hoeven worden opgezocht. Voorts gaat de CEVO ervan uit dat de kandidaten bekend zijn met diverse typen van perfectum-stam-vorming.

Deel III bevat een overzicht van stilistische middelen die door de CEVO bekend worden verondersteld. Er is een aanvulling voor de drie kernauteurs opgenomen. Afhankelijk van het gekozen pensum kunnen er door de VCKT aanvullingen op deze auteursgebonden lijsten worden voorgeschreven in de syllabus

Deel I Vormleer

1 Zelfstandige naamwoorden

De verbuiging / uitgangen van de:

- a-stammen
- o-stammen, inclusief vir en het type puer en magister
- medeklinkerstammen, inclusief de genitivus op -ium en de verbuiging van mare
- u-stammen, exclusief het onzijdig
- e-stammen.

De verbuiging / uitgangen van vis, Iuppiter en domus.

De locativi domi en Romae.

De geslachtsregels van de a-, o-, u- en e-stammen, inclusief de uitzonderingen manus en domus.

Van de medeklinkerstammen de regels:

- mannelijk op -or
- vrouwelijk op -tas, -io en -x
- onzijdig op -us en -men

De vocativus, inclusief het type fili.

2 Bijvoeglijke naamwoorden

De verbuiging / uitgangen van:

- o- / a-stammen, inclusief type pulcher en miser
- medeklinkerstammen van drie, twee en één uitgang.

De vorming en verbuiging van de vergrotende trap. op -ior en -ius.

De vorming en verbuiging van de overtreffende trap op -issimus en -errimus.

De vorming en verbuiging van vergrotende en overtreffende trap van bonus, malus, magnus, parvus en multus.

3 Bijwoorden

De vorming op -e en -iter.

De vorming van de vergrotende trap op -ius.

De vorming van de overtreffende trap op -e.

4 Telwoorden

De verbuiging van unus, duo en tres.

5 Voornaamwoorden

De verbuiging, mannelijk, vrouwelijk en onzijdig van:

- de persoonlijke voornaamwoorden ego, tu, se, nos, vos, se
- de bezittelijke voornaamwoorden meus, tuus, suus, noster, vester, suus
- het verwijzende voornaamwoord is
- de aanwijzende voornaamwoorden ille, iste, hic
- ipse en idem
- het betrekkelijke voornaamwoord qui
- het vragende voornaamwoord quis / qui
- de onbepaalde voornaamwoorden (ali)quis, quisque
- solus, totus, ullus, nullus, alter, alius, uter, neuter en uterque
- nemo en nihil.

6 Werkwoorden

De vervoeging van de:

- a-stammen
- e-stammen
- i-stammen
- medeklinkerstammen
- gemengde stammen.

Actief, passief en (semi)deponens.

Indicativus, coniunctivus en imperativus tweede persoon (exclusief de imperativus passief).

Praesens, imperfectum, futurum, perfectum, plusquamperfectum en futurum exactum.

Infinitivus, participium, gerundium en gerundivum:

- de infinitivus praesens actief, praesens passief, futurum actief, perfectum actief, perfectum passief
- het participium praesens actief, futurum actief, perfectum passief
- het gerundium
- het gerundivum.

De vervoeging van de onregelmatige werkwoorden, inclusief de stamtijden:

- velle, nolle, malle
- esse, posse, fieri
- ire en ferre, inclusief de samenstellingen met voorzetsels
- de onvolledige werkwoorden: meminere en odi
- de semi-deponentia audere, gaudere en solere
- de vormen: inquit en ait.

Perfectum actief:

- vi
- ui
- i, si, xi, psi
- klankverandering
- verdubbeling van de beginmedeklinker.

Perfectum passief:

- tus
- sus.

In een appendix zijn de stamvormen opgenomen die naar het oordeel van de CEVO tot de parate kennis van de leerlingen behoren. Bij het inschatten van de beschikbare tijd voor de vertaalopgave gaat de CEVO ervan uit dat deze niet hoeven worden opgezocht.

Deel II Syntaxis

1 Congruentie

Het begrip congruentie / congrueren met.

Congruentieregels met betrekking tot:

- onderwerp - persoonsvorm
- onderwerp - naamwoordelijk deel van het gezegde
- bijstelling
- bijvoeglijke naamwoorden - zelfstandige naamwoorden
- voornaamwoorden - zelfstandige naamwoorden
- antecedent van het betrekkelijk voornaamwoord
- bijvoeglijke bepaling
- predicatieve bepaling.

2 Functies van naamvallen

Nominativus:

- onderwerp
- naamwoordelijk deel van het gezegde.

Genitivus:

- bijvoeglijke bepaling die een bezitter of eigenschap uitdrukt.
- genitivus partitivus
- genitivus obiectivus
- als aanvulling bij werkwoorden, inclusief esse
- als aanvulling bij bijvoeglijke naamwoorden
- causa en gratia met genitivus.

Dativus:

- meewerkend voorwerp
- de handelende persoon bij het gerundivum
- de bezitter bij het werkwoord esse
- als aanvulling die een doel uitdrukt bij werkwoorden
- als aanvulling bij bijvoeglijke naamwoorden.

Accusativus:

- lijdend voorwerp
- bijwoordelijke bepaling van richting, tijdsduur en afstand al dan niet na een voorzetsel
- als aanvulling bij werkwoorden met een dubbele accusativus
- als onderwerp en naamwaardelijk deel van het gezegde in de a.c.i.en a.c.p.

Ablativus:

- bijwoordelijke bepaling van plaats, tijd, middel, reden, wijze, maat en vergelijking, al dan niet na een voorzetsel
- als aanvulling bij werkwoorden
- als aanvulling bij bijvoeglijke naamwoorden
- in de ablativus absolutus constructie.

Vocativus:

- aanspreekvorm.

3 Bijvoeglijke naamwoorden

Bijvoeglijk en zelfstandig gebruikt.

Het gebruik en de betekenis van vergrotende trap inclusief de betekenissen tamelijk en te.

Het gebruik van quam dan wel de ablativus van vergelijking na een vergrotende trap.

Het gebruik en de betekenis van de overtreffende trap: de betekenissen -ste en zeer.

Het gebruik van quam met een overtreffende trap: zo mogelijk.

4 Voornaamwoorden

Bijvoeglijk en zelfstandig gebruikt.

Het (ingesloten) antecedent van een betrekkelijke bijzin.

De relatieve aansluiting.

5 Werkwoorden

De begrippen overgankelijk / transitief en onovergankelijk / intransitief.

De begrippen directe en indirecte rede.

De vraagpartikels num, nonne -ne en utrum / -ne an.

Tijdgebruik

Het praesens historicum.

Imperfectum voor beschrijving van de achtergrond.

Perfectum voor beschrijving van de gebeurtenis.

Coniunctivus

In hoofdzinnen: aansporing, verbod, twijfel, vervulbare en onvervulbare wens, mogelijkheid.

Irrealis van heden en verleden.

In bijzinnen: mogelijkheid, irrealis van heden en verleden.

In betrekkelijke bijzinnen, alleen doelaangevend en definiërend.

In een indirecte vraag.

Na de voegwoorden cum, ut en ne.

In de indirecte rede met uitzondering van de coniunctivus die een bevel uitdrukt.

Infinitivus

De begrippen gelijktijdig(heid), voortijdig(heid) en natijdig(heid).

Subjectsinfinitivus en objectsinfinitivus.

De infinitivus in de a.c.i. en n.c.i..

Participium

De begrippen gelijktijdig(heid), voortijdig(heid) en natijdig(heid).

Bijvoeglijk, zelfstandig en praedicatief gebruikt.

Het verbonden participium.

In de ablativus absolutus.

In de a.c.p.

Het participium futurum actief met doelaangevende betekenis.

Het participium futurum actief in combinatie met vormen van esse als een omschrijvend futurum.

Gerundium

Gerundivum

Het gerundivum als naamwoordelijk deel van het gezegde als gerundivum van verplichting, inclusief de vertaling kunnen en mogen.

Het dominant gebruik van het gerundivum, namelijk in de zgn. gerundivumconstructie.

Deel III Stilistische middelen

De CEVO Latijn gaat ervan uit dat de kandidaten vertrouwd zijn met de volgende stilistische en narratologische begrippen:

afgebeelde (= de realiteit waarnaar het beeld in een vergelijking verwijst)

allitteratie

alwetende verteller

anafoor

antithese

apostrofe

assonantie

asyndeton

beeld (= datgene wat in een vergelijking naar de realiteit verwijst)

chiasme

climax

dramatische ironie

ellips

eufemisme

hyperbaton

hyperbool

ironie

litotes

metafoor

paralellie

pars pro toto

pathos

polysyndeton

prospectieve elementen

punt van overeenkomst (tussen beeld en afgebeelde)

raamvertelling

retorische vraag

retrospectieve elementen

sententia

trikolon

vergelijking

versnelling / vertraging

vertellerscommentaar

vertelperspectief

verteltempo

verteltijd / vertelde tijd

woordplaatsing aan het begin / einde van een regel / zin

Aanvullend voor Cicero rhetor

brevitas, onder andere door het gebruik van de ellips

exclamatio

herhaling van eenzelfde begrip in de vorm van synoniemen

personificatie

praeteritio.

de delen van de redevoering: exordium, narratio, propositio, argumentatio, peroratio
de elementen uit de overredingsleer: conciliare, docere, movere

Aanvullend voor Cicero philosophus

brevitas, onder andere door het gebruik van de ellips
begrippen uit de argumentatieleer: syllogisme, minor, maior, conclusio
analogie als argument
a-fortiori-redenering
autoriteitsargument
invoeren van een fictieve opponent

Aanvullend voor Livius

visualiseren van de gebeurtenissen door het opnemen van sprekende details

Aanvullend voor Vergilius:

dactylische hexameter
elisie
enjambement
metrische effecten door de afwisseling van dactylus en spondee

NOTA BENE: wanneer in vragen het begrip tekstelement wordt gehanteerd, wordt daarmee bedoeld: een woord, een woordgroep, een bijzin of een zin.

APPENDIX

In deze appendix zijn de stamvormen opgenomen die naar het oordeel van de CEVO tot de parate kennis van de leerlingen behoren. Bij het inschatten van de beschikbare tijd voor de vertaalopgave gaat de CEVO ervan uit dat deze niet hoeven worden opgezocht.

De volgende stamtijden en de daarvan afgeleide composita:

accendo	accendi	accensum
accipio	accepi	acceptum
ago	egi	actum
alo	alui	altum*
aperio	aperui	apertum
ardeo	arsui	
aspicio	aspexi	aspectum
aufero	abstuli	ablatum
augeo	auxi	auctum
cado	cecidit	casum*
caedo	cecidit	caesum
capio	cepi	captum
carpo	carpsi	carptum*
cedo	cessi	cessum*
censeo	censui	censum
cerno	crevi	cretum*
cingo	cinxi	cinctum*
claudio	clausi	clausum
cogo	coegi	coactum
colo	colui	cultum
comprehendo	comprehendi	comprehensum
consulo	consului	consultum
credo	credidi	creditum*
cresco	crevi	cretum*
cupio	cupivi	cupitum*
curro	cucurri	cursum**
decerno	decrevi	decretum

defendo	defendi	defensum
desero	deserui	desertum
dico	dixi	dictum
disco	didici	
dissero	disserui	dissertum*
divido	divisi	divisum
do	dedi	datum
doceo	docui	doctum*
duco	duxi	ductum
emo	emi	emptum
eo	ii	itum**
exstinguo	exstinxi	exstinctum
facio	feci	factum
fallo	fefelli	falsum*
fero	tuli	latum
figo	fixi	fixum
figo	finxi	fictum
flecto	flexi	flexum
fluo	fluxi	fluxum*
frango	fregi	fractum
fugio	fugi	
fundo	fudi	fusum*
gero	gessi	gestum
gigno	genui	genitum
haereo	haesi	haesum*
haurio	hausi	haustum
iaceo	iacui	
iacio	ieci	iactum
instruo	instruxi	instructum
intellego	intellegi	intellectum
interficio	interfeci	interfectum
iubeo	iussi	iussum
iungo	iunxi	iunctum
iuvo	iuvi	iutum
lego	legi	lectum
malo	malui	
maneo	mansi	mansum**
metuo	metui	
misceo	miscui	mixtum
mitto	misi	missum
moveo	movi	motum
nolo	nolui	
nosco	novi	notum*
parco	peperci	
pario	peperi	partum*
pello	pepuli	pulsum
peto	petivi	petitum
pono	posui	positum
posco	poposci	
possum	potui	
premo	pressi	pressum
quaero	quaesivi	quaesitum
rapio	rapui	raptum
rego	rexi	rectum*
relinquo	reliqui	relictum
respondeo	respond	responsum
rideo	risi	risum*

rumpo	rupi	ruptum
ruo	ruī	rutum*
scribo	scripsi	scriptum
sedeo	sedi	sessum*
sentio	sensi	sensum
sino	sivi	situm
sisto	stiti	statum*
solvo	solvi	solutum
spargo	sparsi	sparsum
sperno	sprevi	spretum
statuo	statui	statutum
sterno	stravi	stratum
sto	steti	statum*
struo	struxi	structum
suadeo	suasi	suasum
sum	fui	
sumo	sumpsi	sumptum
surgo	surrexi	surrectum
tango	tetigi	tactum
tego	texi	tectum
teneo	tenui	tentum*
tollo	sustuli	sublatus
torqueo	torsi	tortum*
traho	traxi	tractum
tremo	tremui	
tribuo	tribui	tributum
veho	vexi	
venio	veni	ventum**
verto	verti	
video	vidi	visum
vincio	vinxi	vinctum
vinco	vici	victum
vivo	ixi	victim**
volo	volui	
volvo	volvi	volutum

Deponentia en semi-deponentia

aggredior	aggressus sum
amplector	amplexus sum
audeo	ausus sum
experior	expertus sum
fateor	fassus sum
fio	factus sum
fruor	fructus sum
fungor	functus sum
gaudere	gavisus sum
labor	lapsus sum
loquor	locutus sum
mereor	meritus sum
morior	mortuus sum
nascor	natus sum
nitor	nisus sum
obliviscor	oblitus sum
orior	ortus sum
patior	passus sum
polliceor	pollicitus sum
proficiscor	profectus sum

queror	questus sum
reor	ratus sum
revertor	reversus sum
sequor	secutus sum
soleo	solitus sum
utor	usus sum
vehor	vectus sum
vereor	veritus sum
vertor	versus sum

* Vormen die met een asterisk zijn gemarkeerd zijn volledigheidshalve opgenomen, maar worden niet bekend verondersteld.

** Vormen die met twee asterisken zijn gemarkeerd worden wél bekend verondersteld in verband met de daarvan afgeleide vormen van het omschrijvende futurum actief.

Bijlage 2 : Syllabus centraal examen 2007

Syllabus CE Latijn 2007

Kernauteur: Vergilius

Genre: Epos: Aeneis

Titel: Aeneas, stichter van een wereldrijk

Aanbevolen editie: P. Vergili Maronis opera ed. R.A.B. Mynors Oxford (OCT) 1969 _

A Tekstreflectie**1. Thematiek**

Vergilius' Aeneis kwam tot stand in de jaren 29 - 19 voor Christus, de periode waarin keizer Augustus erin slaagde de alleenheerschappij te vestigen en een politiek en economisch herstelprogramma door te voeren. Op moreel en religieus gebied nam de keizer initiatieven die erop gericht waren de oude Romeinse waarden te doen herleven. De keizer en zijn omgeving waren ervan overtuigd dat het de taak van Rome was een leidende rol in de wereld te spelen en recht en orde te brengen. In de beeldende kunst en literatuur van deze periode vindt men de weerslag van dit politiek-ideologische klimaat. Het verhaal van Aeneas, zoals Vergilius dit vertelt, past uitstekend in dit kader.

Aeneas krijgt van de goden de opdracht een nieuw vaderland te zoeken. Dit 'nieuwe Troje' zal het beginpunt zijn van het Romeinse wereldrijk. In de loop van de Aeneis wordt herhaalde malen expliciet duidelijk gemaakt dat het de wil van de goden is dat Rome de rol van caput mundi zal gaan vervullen.

Op de schouders van Aeneas rust de zware taak de opdracht van de goden te volbrengen. Hij wordt daarbij gesteund door zijn moeder Venus, maar tegengewerkt door Juno. Op cruciale punten in het verhaal wordt door de goden ingegrepen. De toekomstige rol van Augustus, door Vergilius voorgesteld als een verre nazaat van Aeneas, wordt in de Aeneis expliciet vermeld. De Aeneis geeft dus een fundering voor zowel de rol van Rome in de wereld als voor de rol van Augustus in het wereldrijk.

2. Pensum

(De met een asterisk gemarkeerde passages worden in vertaling gelezen)

boek 1

1 – 11

12- 33*

praefatio: De dichter roept de muze aan en vraagt haar hem te vertellen waarom Aeneas zoveel tegenwerking van Juno ondervond bij zijn streven een nieuw vaderland te stichten. Vervolgens komen de motieven van Juno aan de orde. De toekomstige macht van Rome en de vijandschap met Carthago worden aangekondigd. De politieke component in de Aeneis komt direct duidelijk naar voren

Teksten ter vergelijking: Homerus, Ilias 1.1-9; Odyssee 1.1-10:

praefatio

De vergelijking maakt duidelijk dat Vergilius nadrukkelijk elementen aan Homerus ontleent, maar deze op geheel eigen wijze verwerkt.

198 – 209

Na de schipbreuk spreekt Aeneas de makkers toe met wie hij is aangespoeld op de kust van Libië.

Tekst ter vergelijking: Homerus, Odyssee 12.208-213

Odysseus spreekt zijn makkers moed in.

Vergilius volgt hier herkenbaar het voorbeeld van Homerus. Zo wordt het verschil in karakter tussen beide leiders (Odysseus en Aeneas) duidelijk.

223 – 304

Venus richt zich tot Jupiter om steun te vragen voor haar zoon Aeneas. In zijn reactie kondigt Jupiter de toekomstige grootheid van Rome aan, alsmede de komst van Augustus.

Tekst ter vergelijking: Homerus, Odyssee 1.45-95

Athene richt zich tot Zeus om steun te vragen voor Odysseus. De politieke component die in de passage uit de Aeneis zo pregnant aanwezig is, ontbreekt in de Odyssee.

305 – 417*

Aeneas en Achates gaan op verkenning uit. Venus verschijnt aan hen en ze vertelt hun over Dido en haar achtergrond. Zij hult Aeneas en Achates in een wolk waardoor ze onzichtbaar worden. Wanneer zij hen verlaat, herkent Aeneas haar.

494 – 630*

Terwijl Aeneas en Achates in een tempel van Juno afbeeldingen van de strijd om Troje bekijken, verschijnt Dido op het toneel. Tegelijkertijd arriveren gezanten van de twaalf verloren gewaande Trojaanse schepen. Nog steeds in een wolk gehuld luisteren Aeneas en Achates naar hun pleidooi.

Dan neemt Venus de wolk weg; Aeneas maakt zich bekend en spreekt Dido toe. Zij antwoordt en biedt de Trojanen gastvrijheid aan.

657 – 694*

Venus zendt Cupido om bij Dido liefde voor Aeneas op te wekken.

boek 2

(1 – 297 aaneengesloten, afwisselend in het Latijn en in vertaling)

1 – 56

Tijdens een banket aan het hof begint Aeneas op uitdrukkelijk verzoek van Dido het relaas over zijn lotgevallen. Aeneas begint bij het houten paard en het optreden van Laocoön.

57 – 104*

Aeneas vertelt over het verschijnen van Sinon, een Griek die zich met opzet gevangen heeft laten nemen om de Trojanen over te halen het paard binnen de muren te halen. Sinon begint zijn verhaal.

105 – 151

Op verzoek van de Trojanen vervolgt Sinon zijn verhaal. De Trojanen besluiten zijn leven te sparen en vragen hem te vertellen waarom het houten paard er staat.

152 – 194*

Sinon vertelt over het houten paard.

195 – 249

Laocoön wordt met zijn zoons door twee zeemonsters gedood. De Trojanen halen het houten paard de stad binnen.

250-297

De Grieken komen uit het houten paard en openen de stadspoort. De schim van Hektor verschijnt aan Aeneas en vertelt hem dat hij een nieuw vaderland moet zoeken.

588 – 623*

Venus verschijnt aan Aeneas. Zij vertelt hem dat niet Helena en Paris, maar de goden de schuld zijn van de ondergang van Troje en geeft hem de opdracht naar huis te gaan om zijn vader, zijn zoontje en zijn vrouw te beschermen.

687 – 729*

Aeneas' vader Anchises heeft aanvankelijk geweigerd mee te gaan. Dan gebeurt er iets wonderlijks: op het hoofd van Aeneas' zoon Julius (ook wel Ascanius genoemd) verschijnen vlammetjes. Anchises vraagt Jupiter om een bevestiging van dit teken. Wanneer deze bevestiging komt, stemt hij erin toe mee te gaan. Aeneas vertrekt, met zijn vader op zijn schouders en zijn zoontje aan de hand, gevolgd door zijn vrouw Creüsa

768 – 795

De schim van Creüsa, die in de chaos is omgekomen verschijnt aan Aeneas; zij vertelt hem dat hij zijn nieuwe vaderland in Italië moet zoeken.

boek 3

147 – 191*

De Penaten verschijnen aan Aeneas; zij vertellen hem dat hij naar Italië moet gaan. Anchises herinnert zich een voorspelling van Cassandra met dezelfde strekking.

boek 4

(1 – 449 aaneengesloten, afwisselend in het Latijn en in vertaling)

1 – 89*

Dido wordt verliefd op Aeneas. Zij wil niet aan haar gevoelens toegeven en vraagt haar zuster Anna om raad. Anna dringt er bij haar op aan wel toe te geven aan haar gevoelens. Dido wordt door liefde verteerd en rent als een aangeschoten hinde door de stad.

90 – 128

Juno ziet dat Dido reddeloos verliefd is en wendt zich tot Venus om een verbond te sluiten waarbij Aeneas in Carthago blijft. Venus veinst dat zij het met Juno's voorstel eens is. Juno belooft ervoor te zullen zorgen dat tijdens een jachtpartij die op het programma staat, een onweer zal losbarsten, waarbij Dido en Aeneas in eenzelfde grot zullen belanden om te schuilen.

129 – 159*

Vorbereidingen voor de jacht.

160 – 172

Aeneas en Dido komen in dezelfde grot terecht.

173 – 278*

Fama verspreidt het gerucht over de liefde tussen Aeneas en Dido. Het nieuws bereikt ook de naburige koning Jarbas, die Dido eerder om haar hand gevraagd had. Hij beklagt zich bij zijn vader Jupiter. Deze zendt Mercurius naar Aeneas om hem aan zijn goddelijke opdracht te herinneren.

279-392

Aeneas gehoorzaamt en treft voorbereidingen tot het vertrek. Wanneer Dido dit merkt, is zij buiten zichzelf van woede. Tussen Dido en Aeneas ontstaat een hevig en onoplosbaar conflict.

393 – 436*

De Trojanen maken zich klaar om te vertrekken. Dido zendt Anna naar Aeneas om te proberen hem alsnog tot andere gedachten te brengen.

437 – 449

Aeneas blijft bij zijn besluit; hij wordt vergeleken met een eik, die stand houdt te midden van hevige stormen.

522 – 555*

Dido vraagt zich wanhopig af wat ze moet doen.

584 – 629*

Dido vervloekt Aeneas en zijn gehele nageslacht. Tussen Carthago en Rome zal eeuwige vijandschap heersen. De komst van Hannibal wordt in bedekte termen voorspeld.

Tekst ter vergelijking: Ovidius, Heroïdes 7: brief van Dido aan Aeneas: r. 1 - 24; 37 - 52; 81 - 98; 173 - 183.

Ovidius baseert zich duidelijk op boek 4 van de Aeneis, maar hij bewerkt de stof op een heel eigen manier en zijn Dido komt dan ook heel anders over dan de tragische koningin van Vergilius.

boek 6

124 – 148*

De Sibylle vertelt Aeneas over de onderwereld en zij zegt hem dat hij eerst een gouden tak zal moeten vinden om toestemming te krijgen de onderwereld binnen te gaan.

183 – 211*

Aeneas vindt de gouden tak.

264 – 336*

Aeneas betreedt met de Sibylle de onderwereld. De ingang van de onderwereld wordt beschreven.

450 – 476

Aeneas ontmoet de schim van Dido.

679 – 751*

Aeneas ontmoet zijn vader Anchises. Deze geeft hem een uiteenzetting over het leven na de dood en de zielsverhuizing.

788 – 807

Anchises wijst op Augustus, die wacht op zijn geboorte.

847 – 853

Anchises verkondigt wat de roeping van Rome is in de wereld.

boek 8

370 – 406

Venus haalt Vulcanus over tot het vervaardigen van nieuwe wapens voor Aeneas.

675 – 731*

Op het schild van Aeneas is de slag bij Actium afgebeeld. De voorstelling wordt uitvoerig beschreven.

boek 12

791 – 842*

Juno legt zich uiteindelijk neer bij de wil van Jupiter en de toekomstige macht van Rome, op voorwaarde dat het volk de naam 'Latijnen' zal behouden en de naam Troje zal verdwijnen. Jupiter stemt hiermee in en voegt er aan toe dat het nieuwe volk Latijn zal spreken.

Bovendien worden (in vertaling) gelezen:

in het kader van leven en werk van Vergilius:

Ecloga 4

Georgica 1.466 - 514

in het kader van de cultuur-historische achtergrond:

Augustus, Res Gestae 1, 2, 3, 34; Horatius: Oden 1.37

Vaardigheden

De kandidaat kan begripsvragen over de thematiek en over teksten uit het pensum beantwoorden en zijn antwoorden desgevraagd onderbouwen met citaten uit de voorliggende tekst(en). (eindterm 5+6)

De kandidaat kan in een Latijnse tekst uit het pensum elementen aanwijzen die de opbouw en de samenhang van die tekst zichtbaar maken. (eindterm 2)

De kandidaat kan een passage van een voorliggende tekst uit het pensum parafraseren en daarmee de essentie ervan weergeven. (eindterm 7+8)

De kandidaat kan inhoudelijke verschillen en overeenkomsten aangeven en toelichten tussen een Latijnse tekst uit het pensum en een vertaling hiervan. (eindterm 3)

De kandidaat kan kenmerkende verschillen, die samenhangen met verschillen tussen het Latijnse en het Nederlandse taalsysteem, aangeven en toelichten aan de hand van een Latijnse tekst uit het pensum en een vertaling hiervan. De vragen kunnen grammaticale en stilistische verschillen betreffen, mits in dienst van het tekstbegrip. (eindterm 4)

De kandidaat kan een vertaalde Griekse of Latijnse tekst die inhoudelijk verwant is met of aansluiting heeft bij de thematiek van het pensum vergelijken met een tekst uit het pensum, en een beargumenteerde toelichting geven op overeenkomsten en verschillen. (eindterm 13)

De kandidaat kan vorm en inhoud van een tekst (of beeldmateriaal) uit latere tijd die (dat) inhoudelijk verwant is met of aansluiting heeft bij de thematiek op hoofdpunten kritisch vergelijken met teksten uit het pensum en een beargumenteerde toelichting geven op overeenkomsten en verschillen. (eindterm 14)

De kandidaat kan - eventueel met behulp van nadere aanwijzingen met betrekking tot omvang en te gebruiken (typen van) argumenten - een gegeven stelling met betrekking tot de inhoud van een gelezen tekst beargumenteerd verdedigen of bestrijden. N.B. de globale inhoud van de pensumteksten wordt bekend verondersteld. (eindterm 15)

3. Genrekenmerken

3.1 Het epische genre

Onder epos verstaan we een lang, verhalend gedicht over belangrijke mythologische / historische personen en gebeurtenissen, zoals de strijd om Troje. De personages zijn van een hoge sociale status, zoals koningen en legeraanvoerders; goden zijn dikwijls rechtstreeks bij de handeling betrokken.

3.2 Tekstsoort

Het Griekse en het Romeinse epos hebben de volgende kenmerken:

- Het epos is een verhalende tekst. We hebben te maken met een alwetende verteller die zelf geen rol speelt in het verhaal. Zijn alwetendheid blijkt uit het feit dat hij de afloop van het verhaal en de gedachten van de personages kent.

De verteller is meester over de tijd: hij kan vooruitlopen op het verhaal: prospectie, of terugkijken naar een eerdere gebeurtenis, retrospectie.

Ook de personages zelf zijn veelvuldig aan het woord. Soms treden zij als verteller op.

Een vorm van vertellen, die bij Vergilius veel voorkomt, is de weergave van de gedachten, emoties, etc., van een personage door de woordkeuze van de verteller. Wanneer de verteller bijvoorbeeld zegt dat Aeneas verlangt "het geliefde Carthago" te verlaten (Aeneis 4.282), dan geeft hij met 'geliefde' de gedachte van zijn personage weer.

- De zanger/dichter hanteert een verheven stijl; de versmaat is de dactylische hexameter.

- Het epos omvat één handeling waarvan de gebeurtenissen een duidelijke samenhang

vertonen; het concentreert zich op één personage en is - volgens het contemporaine waardenpatroon - van hoog moreel gehalte.

- Een typerend onderdeel van het antieke epos is verder de epische / Homerische vergelijking; de verteller kan hiermee een onderdeel van zijn verhaal of het verloop ervan illustreren, maar vooral ook bepaalde emoties overbrengen.

Voor een uitgebreide lijst van stilistische middelen wordt verwezen naar de CEVO-minimumlijst (zie Gele Katern 2002, nr. 25/26); in het kader van de lectuur van Vergilius worden verder de volgende begrippen bekend verondersteld:

- enallage
- metonymie (abstractum pro concreto, concretum pro abstracto, pars pro toto, materiaal i.p.v. voorwerp, product i.p.v. godheid)
- dactylische hexameter
- elisie
- enjambement
- metrische effecten door de afwisseling van dactylus en spondee.

3.3 Ontstaan en ontwikkeling van het epos

De oudste Griekse epen zijn de Ilias en Odyssee, toegeschreven aan Homerus en opgetekend in, waarschijnlijk, de achtste eeuw voor Christus als resultaat van een lange orale traditie. Sinds de Myceense tijd hebben beroepszangers mondeling epen gecomponeerd en aan hun opvolgers doorgegeven. Homerus' epen vormen het eind van deze orale traditie.

De Ilias beschrijft een episode uit de Trojaanse Oorlog. In de Odyssee wordt het laatste jaar van Odysseus' terugtocht van Troje naar huis beschreven; de avonturen van de voorafgaande negen jaar van zijn zwerftochten worden in een flashback door de held verteld.

Tijdens het Hellenisme (derde eeuw v. Chr.) schreven Alexandrijnse geleerden/dichters epische poëzie die gericht was op een select publiek van literaire fijnproevers. De eisen die aan dit lezerspubliek worden gesteld zijn: vertrouwdheid met de voorafgaande literatuur en interesse in de wijze waarop deze traditie wordt gevarieerd en vernieuwd.

Verder wordt het menselijk handelen niet meer uitsluitend door goden bepaald, maar verschuift de aandacht naar psychologische factoren. Deze Alexandrijnse dichters hebben grote invloed uitgeoefend op de Romeinse dichters. Hun geleerde, virtuoze poëzie en de aandacht voor menselijke emoties vinden we terug bij Vergilius en Ovidius.

Bekend verondersteld worden uit deze paragraaf:

- Homerus: Ilias en Odyssee
- het begrip orale traditie
- aandacht voor psychologische factoren bij Vergilius en Ovidius

3.4 Het Romeinse epos

De Romeinse dichters gingen een openlijke wedijver aan met de door hen bewonderde Griekse voorbeelden. Hun gedichten zijn nadrukkelijk verweven met de Griekse traditie, die zij willen evenaren en overtreffen. Variatie en verfijning in beschrijving en in stiling zijn de kenmerken van hun originaliteit.

Vanaf de eerste eeuw v. Chr. wordt in Rome naast het mythologisch/historisch epos ook het didactisch epos populair, dat in stijl en metrum zeer verwant is. T. Lucretius Carus (ca 94-55) beschrijft in zijn leerdicht *De Rerum Natura* de leer van de Griekse filosoof Epicurus.

Het Romeinse epos bereikt een hoogtepunt in de *Aeneis* van P. Vergilius Maro (70-19).

Een bijzondere plaats nemen de *Metamorphosen* van P. Ovidius Naso (43 v. Chr. - 17 n.C.) in, een verzameling van 250 korte verhalen over 'gedaanteverwisselingen'. In zijn *Heroïdes*, een verzameling gefingeerde brieven in dichtvorm, laat Ovidius belangrijke (vooral vrouwelijke) personages uit de epische traditie emotioneel reageren op wat hun overkomt. Zo laat hij Vergilius' tragische heldin Dido een brief schrijven aan Aeneas op het moment dat deze haar heeft verlaten. In deze verzameling brieven toont Ovidius een vermogen tot psychologische inleving in zijn personages dat pas veel later in de roman zal worden geëvenaard.

Bekend verondersteld worden uit deze paragraaf:

- het teruggrijpen door Romeinse dichters op Griekse voorbeelden
- de *Aeneis* als hoogtepunt van de Romeinse epiek
- inhoud en karakter van Ovidius' *Heroïdes*.

Vaardigheden

De kandidaat kan in een voorgelegde tekst uit het pensum de genrekenmerken benoemen en deze kennis toepassen bij het interpreteren van de tekst. (eindterm 10b)

De kandidaat kan in een voorgelegde tekst uit het pensum de kenmerken van de tekstsoort benoemen en deze kennis toepassen bij het interpreteren van de tekst. (eindterm 10a)

De kandidaat kan aan de hand van een tekst uit het pensum de literaire technieken en verteltechnische en stilistische middelen benoemen en deze kennis toepassen bij het interpreteren van de tekst. (eindterm 11)

Behalve de door de CEVO-minimumlijst (zie Gele Katern 2002, nr. 25/26) gebruikte termen worden de volgende termen bekend verondersteld: enallage, metonymie, dactylische hexameter, elisie, enjambement, metrische effecten door de afwisseling van dactylus en spondee.

B. Cultuurreflectie

1. Leven van Vergilius

Vergilius werd geboren in 70 v. Chr. bij Mantua, in Gallia Cisalpina (Noord-Italië). Zijn vader had een boerenbedrijf. Vergilius volgde onderwijs in o.a. Rome; hij ambieerde geen politieke carrière. Hij vertrok naar Napels, waar hij les kreeg in de filosofie. Vanaf 42 v. Chr. wijdde hij zich geheel aan de poëzie. Al snel trok hij de aandacht van de invloedrijke promotor en sponsor van de kunsten Maecenas, die hem bij Octavianus introduceerde.

Vergilius heeft de ontredde van de burgeroorlogen bewust en van nabij meegemaakt, hetgeen duidelijke sporen in zijn werk heeft nagelaten.

In 19 v. Chr. ondernam Vergilius een reis naar Griekenland, om zijn Aeneis te voltooiën; door ziekte keerde hij vroegtijdig terug en overleed in Brindisi.

2. Werken

Vergilius' bekendste en belangrijkste werk is de Aeneis. Daarvoor publiceerde hij twee andere werken: de Bucolica en de Georgica.

In 39 publiceert Vergilius de Bucolica, ook wel Eclogae genoemd, een bundel van 10 herdersgedichten, waarin hij de pastorale wereld vermengt met de historische werkelijkheid. De beroemdste Ecloga is de vierde, waarin de geboorte van een kind wordt voorspeld, met wiens komst het Gouden Tijdperk zal terugkeren. Over de vraag wie met dit kind bedoeld wordt, bestaan verschillende opvattingen. De Christenen zagen er al vroeg (4de eeuw) een aankondiging van de Messias in. Al tijdens het schrijven van de Bucolica trok Vergilius de aandacht van Maecenas.

In 29 v. Chr. publiceert Vergilius de Georgica, een didactisch werk over het boerenbedrijf in vier boeken. Vergilius schreef het werk in de jaren 38 - 29, een periode van grote onrust, waarin Octavianus en Antonius elkaar de macht betwistten. Na de slag bij Actium was er naast vrees nu ook hoop dat er eindelijk een einde zou komen aan de reeks burgeroorlogen en dat Octavianus vrede zou kunnen brengen. De Georgica geeft uitdrukking aan liefde voor het land en bewondering voor het eenvoudige boerenleven. Van belang is de verwantschap met de idealen van het nieuwe regime: eenvoudig geluk, respect voor de goden, een arbeidzaam bestaan in een wereld vrij van oorlog.

Bekend verondersteld worden uit deze paragraaf:

- de Bucolica, een bundel van 10 herdersgedichten
- de Georgica, een leerdicht over de landbouw
- de politiek/ideologische strekking van de Georgica.

3. Aeneis

Vergilius werkte de laatste elf jaren van zijn leven aan de Aeneis, maar bij zijn dood in 19 v. Chr. was het werk niet af. Hij wilde dat het manuscript verbrand werd, maar op de uitdrukkelijke wens van Augustus is het werk toch uitgegeven.

De hoofdpersoon in dit mythologisch-historisch epos is Aeneas, de verre mythische voorvader van Augustus en van de Romeinen.

De Aeneis vertelt de lotgevallen van deze Aeneas, zoon van de godin Venus en de Trojaanse vorst Anchises. Na de val van Troje heeft hij de goddelijke opdracht gekregen om in Italië een nieuw vaderland te stichten voor de overlevenden van de Trojanen. Aeneas wordt hierbij gesteund door zijn moeder Venus, en tegengewerkt door de machtige Juno, die de Trojanen haat en de stichting van hun nieuwe rijk, Rome, wil verhinderen.

De Aeneis bestrijkt een periode van zeven jaar, vanaf de inname van Troje tot de uiteindelijke overwinning van de Trojanen in Latium. Het gedicht begint in medias res: we bevinden ons in het zevende jaar. In de boeken 2 en 3 worden de voorafgaande gebeurtenissen verteld.

Boek 1 begint op het moment dat de Trojaanse vloot op weg van Troje naar Italië schipbreuk lijdt. De overlevenden belanden op de kust van Afrika, waar de Phoenicische Dido haar stad Carthago bouwt; ze worden door haar gastvrij ontvangen. In de boeken 2 en 3 vertelt Aeneas tijdens een feestmaal aan koningin Dido wat er de voorgaande zes jaren is gebeurd: van de val van Troje en de zwerftocht over zee naar het beloofde Italië, tot de schipbreuk. Ook vertelt hij dat zijn vader Anchises is overleden. In boek 4 zien we de liefde tussen Dido en Aeneas opbloeien. Maar wanneer Aeneas wordt herinnerd aan zijn goddelijke opdracht, besluit hij noodgedwongen te vertrekken; Dido pleegt zelfmoord. In boek 6 raadpleegt Aeneas de Sibylle van Cumae. Zij begeleidt hem naar de onderwereld, waar hij zijn vader Anchises ontmoet die hem de grote toekomst van Rome tot aan keizer Augustus schetst. In de boeken 7-12 wordt de aankomst in Latium verteld en de strijd met de Italische volkeren. Venus vraagt haar echtgenoot Vulcanus om een nieuwe wapenrusting voor Aeneas; op het schild is de toekomst van Rome afgebeeld tot en met de slag bij Actium in 31 v. Chr. Het gedicht eindigt met de overwinning van Aeneas op zijn grootste tegenstander Turnus. In een duel doodt Aeneas zijn vijand in blinde woede.

In de (epische) traditie was Aeneas, zoon van Venus en Anchises, al eerder tot stamvader van de Romeinen gemaakt. Vergilius volgt deze traditie en sluit daarmee tegelijk aan bij het streven van Julius Caesar om de gens Iulia op de godin Venus terug te voeren. Nieuw is de verbinding die Vergilius legt tussen de internationale mythe van de Trojaanse afstamming van de Romeinen en de lokale mythe van de tweeling Romulus en Remus, gevoed door de wolvin. In zijn constructie stamt deze tweeling rechtstreeks van Aeneas af. De (voor)geschiedenis van Rome wordt op deze manier verweven met het grote verleden van de Grieken en de Oosterse volkeren dat door Homerus is vereeuwigd.

De politieke en ideologische ambities van de Aeneis blijken duidelijk uit de verbindingen die Vergilius aanbrengt tussen het mythologisch verleden rond de val van Troje (volgens de traditie in 1184 v.Chr.) en het historische heden: in boek 1 voorspelt Jupiter aan Venus de grote toekomst van Rome; in boek 6 geeft Anchises in de onderwereld een overzicht van de Romeinse geschiedenis tot de regering van Augustus; in de schildbeschrijving in boek 8 komt uitvoerig de slag bij Actium ter sprake, die in 31 v. Chr. door Octavianus werd geleverd tegen Marcus Antonius en Cleopatra, de koningin van Egypte. Het heden van de Pax Augusta wordt op deze manier als de zinvolle, door goden en fatum beschikte vervulling van de gehele voorafgaande geschiedenis voorgesteld.

In zijn Aeneis kiest Vergilius duidelijk partij voor de ideologie van Augustus, tegen Marcus Antonius. Augustus voltooit de taak die aan Aeneas als eerste was opgelegd. Maar Vergilius is geen kritikloze aanhanger van de keizer. In sommige passages wordt de keerzijde van roem en macht getoond, terwijl Aeneas' onbeheerste gedrag aan het eind van boek 12 wel als waarschuwing aan Augustus wordt opgevat.

Vergilius volgt Homerus' Ilias en Odyssee in veel opzichten na:

- in de structuur van zijn epos, boeken 1-6 'Odyssee', 7-12 'Ilias';
- in de navolging van homerische scènes, zoals afdaling naar onderwereld, duel;
- in de bewerking van homerische vergelijkingen.

Bekend verondersteld worden uit deze paragraaf:

- de inhoud van de Aeneis
- de politiek/ideologische strekking van de Aeneis
- Vergilius' navolging van Homerus.

4. Cultuur-historische context

Voor een goed begrip van de Aeneis is enige kennis van de historische achtergrond noodzakelijk.

De volgende elementen worden bekend verondersteld:

- Romes groei van stad tot wereldmacht:
- de stichting van Rome; de verovering van Italië; het contact met de Grieken in het zuiden van Italië; de Punische oorlogen
- de burgeroorlogen en de ondergang van de republiek:

de alleenheerschappij van Caesar; de moord op Caesar; Antonius en Octavianus; de slag bij Philippi; groeiende rivaliteit tussen Antonius en Octavianus; de slag bij Actium
 - de vestiging van het principaat; de regelingen van 27 v. Chr.: Octavianus krijgt de titel Augustus en uitgebreide volmachten.

- het belang van de Pax Augusta:

politiek en moreel herstel:

streven naar het doen herleven van de oude mores

- ondersteuning van de ideologie in de architectuur, bijvoorbeeld de Ara Pacis, in de sculptuur, zoals de portretten van de keizer, en in de literatuur, met name Vergilius en Horatius.

5. Religieuze en filosofische achtergrond

De goden en het lot (fatum)

Jupiter bepaalt wat er gebeurt. De wil van de god speelt een belangrijke rol in de Aeneis. Het lijkt er op dat de wil van Jupiter samenvalt met het lot (fatum). Jupiter wil dat de macht van Rome groot zal zijn en Aeneas is degene die deze wens moet vervullen. Langzamerhand wordt dit ook aan Aeneas zelf duidelijk.

De andere goden hebben, in tegenstelling tot Jupiter, wel persoonlijke belangen en rancunes.

Het belang van Venus staat bijvoorbeeld recht tegenover het belang van Juno. Juno is degene die uit wrok tegen de Trojanen het lot zo lang mogelijk probeert tegen te werken. Uiteindelijk zwicht zij en verzoent ze zich met het lot.

Het gevolg van de tegenstrijdige belangen is dat er soms slachtoffers vallen, bijv. Dido.

Maar uiteindelijk zijn ook de andere goden onderworpen aan de wil van Jupiter en het is overeenkomstig het lot dat het Romeinse wereldrijk tot stand komt waarin de Pax Augusta zal heersen.

Elementen uit de volgende filosofische stromingen zijn van belang voor de interpretatie van het pensum.

Plato

In het zesde boek van zijn Aeneis heeft Vergilius zich laten inspireren door de filosofie van Plato, en met name diens opvattingen over de menselijke ziel. Het mensbeeld van Plato is dualistisch: lichaam en ziel vormen geen eenheid, maar zijn twee verschillende elementen. De ziel wordt gezien als bovenaards en onsterfelijk en is afkomstig uit een andere wereld. Het lichaam is aards en sterfelijk. Tijdens het leven zit de ziel opgesloten in het lichaam als in een gevangenis. De verbinding met het lichaam is een straf en de ziel wordt bezoedeld. De dood is voor de ziel een bevrijding: na een reinigingsproces in de onderwereld keert de ziel in een ander lichaam terug op de aarde (reïncarnatie). De zielen van diegenen die een voorbeeldig leven hebben geleid, komen in het Elysium.

Stoa en Epicurisme

In het wereldbeeld van de Stoa is in alle wezens de Ratio aanwezig. Deze Ratio of Logos, ook wel god genoemd, wordt voorgesteld als een vurige adem die alles tot stand heeft gebracht en die alles doordringt.

Niets gebeurt toevallig. Alles wat er gebeurt wordt immers bepaald en geleid door de Ratio. De loop van de dingen staat dus vast. Ook de mens is hieraan ondergeschikt. De mens is een onderdeel van een groter geheel en heeft daarin een taak. De mens moet dit accepteren.

Met zijn verstand is een mens in staat het goddelijke plan te doorgronden en zich te laten leiden door de Ratio. Dit kan hij alleen wanneer hij zich niet laat beïnvloeden door emoties. De toestand van gemoedsrust waarin de stoïsche wijze zich bevindt wordt apatheia genoemd.

In de Aeneis vertoont Aeneas trekken van een stoïsche held. Hij laat zich echter bij zijn handelen nog te veel leiden door emoties. Hij vecht daar tegen, maar met wisselend succes.

De Stoa had in Vergilius' tijd veel aanhangers in Rome, maar ook een andere stroming, die in veel opzichten tegenover de Stoa stond, was behoorlijk populair: het Epicurisme.

De stichter van deze school, de Griek Epicurus, had als doel de mens de weg te wijzen naar een gelukkig leven. Het menselijk geluk is een toestand van onverstoorbaarheid, waarin geen angst, verdriet en andere onlustgevoelens aanwezig zijn. Met name wilde Epicurus zijn volgelingen bevrijden van angst voor de goden en de dood.

Bekend verondersteld worden uit deze paragraaf:

- de rol van Jupiter en het Fatum

- het dualistisch mensbeeld van Plato

- de leer van de Stoa
- stoïsche elementen in de Aeneis

Vaardigheden

De kandidaat kan aan de hand van een voorgelegde tekst of citaat vragen beantwoorden over het leven van de kernauteur voor zover dit van belang is voor het juiste begrip van de thematiek en de teksten uit het pensum.

(eindterm 9)

De kandidaat is op de hoogte van de cultuur-historische en filosofische context waarin de tekst van de kernauteur gefunctioneerd heeft, en kan deze kennis toepassen bij het beantwoorden van vragen naar aanleiding van een voorgelegde tekst. (eindterm 12)

C. Taalreflectie

Taal

De omschrijving door de CEVO van de minimumkennis op het gebied van morfologie, syntaxis en stilistiek vormt het uitgangspunt bij de annotatie van de op het centrale examen voorgelegde ongeziene authentieke tekst. Daarnaast worden de volgende verschijnselen bekend verondersteld:

- verkorte vormen in perfectum en plusquamperfectum; tevens -ere i.p.v. -erunt
- weglating van preposities
- dativus auctoris
- accusativus respectus
- predicatief gebruik van adjectieven
- simplex pro composito
- dichterlijk meervoud.

Vaardigheden

De kandidaat kan een dactylische hexameter scanderen en zo mogelijk de relatie leggen tussen metrum en inhoud.

(eindterm 10)

De kandidaat kan een ongeziene authentieke tekst vertalen, die qua aard, moeilijkheid en - indien mogelijk – qua thematiek nauw aansluit bij de gelezen teksten. Hierbij worden de hierboven genoemde - bij de teksten van de kernauteur frequent voorkomende morfologische, syntactische en stilistische verschijnselen bekend verondersteld.

Tevens wordt bij de annotatie de omschrijving van de CEVO (zie Gele Katern 2002, nr 25/26) van de minimumkennis op het gebied van morfologie, syntaxis en stilistiek als uitgangspunt genomen. (eindterm 1)

Bijlage 3: Syllabus commissie-examen 2007

Kernauteur: Livius

Genre: geschiedschrijving

Titel: Eeuwige haat: Rome en Carthago

Teksteditie: OCT Conway-Walters (21 - 25) 1929; Conway-Johnson (26 - 30) 1964 ; Mc Donald (31 - 35) 1965; Walsh (36-40) 1999

-

Tekstreflectie

1 Thematiek

In de strijd om de hegemonie over het gebied rond het westelijk deel van de Middellandse Zee raakten Rome en Carthago in de derde eeuw v. Chr. met elkaar in conflict. In drie grote oorlogen werd Carthago verslagen. De haat tussen de twee volkeren was zo groot geworden (getuige de uitdrukking *Punica fides* en het spreekwoordelijke *ceterum censeo* van Cato), dat uiteindelijk in 146 v. Chr. de stad Carthago geheel met de grond gelijk gemaakt werd door de Romeinse overwinnaars.

In dit pensum wordt de levensloop gevolgd van de beide hoofdpersonen van de Tweede Punische oorlog, Hannibal en Scipio Africanus. Zij kunnen beschouwd worden als verpersoonlijking van de wederzijdse haat. Bovendien worden enige voorbeelden gegeven die het onderlinge wantrouwen illustreren en een licht werpen op het gedrag van volkeren in de oudheid die met elkaar in oorlog zijn.

2 Pensum

(De met een asterisk gemarkeerde passages worden in vertaling gelezen)

21.1.1-4 De meest gedenkwaardige oorlog aller tijden. Nooit is met zoveel inzet gestreden als in de Tweede Punische oorlog . De eed van de jonge Hannibal. 21.1.5-2.2 Na de Eerste Punische Oorlog waren Sicilië en Sardinië in Romeinse handen gevallen. Hamilcar kon zich niet kon neerleggen bij dit verlies, maar alleen een vroegtijdige dood heeft hem weerhouden van een aanval op Rome.

*21.18 De Romeinse delegatie in Carthago en het begin van de Tweede Punische Oorlog.

*21.27-32.5 De oversteek over de Rhône en de tocht naar de voet van de Alpen. Bemoedigende woorden van Hannibal voor zijn manschappen. De Romeinen komen te laat.

21.32.6-21.37 De Alpen bedwongen.

*21.32.6-21.34 De Alpen zien er dreigend uit. De bergbewoners vallen aan, maar worden verjaagd. Hannibal wordt bijna in een hinderlaag gelokt.

21.35.1-12 De besneeuwde Alpenpas wordt bereikt.

*21.36 De afdaling verloopt zeer moeizaam. 21.37.1-6 Hannibal laat een rots springen om de weg begaanbaar te maken.

Aankomst in het dal aan de Italische zijde.

*21.38 De feiten van de tocht op een rijtje.

21.39-48 De gebeurtenissen in Gallia Cisalpina.

*21.39.1-40.4 Publius Scipio en Hannibal komen tegenover elkaar te staan bij de rivier de Ticinus.

21.40.5-11 De redevoering van Scipio.

*21.41.1-13 Vervolg van de redevoering

21.41.14-17 *De peroratio*

*21.42.1-43.4 Hannibal sterkt het moreel van zijn troepen met gladiatorengevechten van Gallische krijgsgevangenen.

21.43.5 - 44.7 De redevoering van Hannibal.

*21.44.8-48 Het gevecht en de uitkomst. Het eerste optreden van Scipio Africanus.

Terugblik op de eerste confrontatie van de Romeinen met Hannibal.

Historische kritiek; de gevolgen van de nederlaag.

*22.36-39 De toestand voor de slag bij Cannae (216). Voorbereiding, hulp en voortekenen.

Onenigheid bij de Romeinen voor de slag: redevoeringen in Rome van Varro en Paulus. Het advies van Fabius Maximus.

22.44-22.51.4 De slag en de afloop.

22.44 Hannibal daagt de consuls uit.

*22.45-48 Het gevecht.

22.49.1-11 De woorden van de gewonde L. Aemilius Paulus.

*22.49.12-22.50 De nederlaag en de gevolgen.

22.51.1-4 Maharbals advies aan Hannibal om naar Rome op te trekken.

23.11-23.13 **Na de slag.**

*23.11-23.12.1 Het orakel in Delphi wordt door de Romeinen geraadpleegd. Mago doet in Carthago verslag van Hannibals successen.

23.12.2 *Adiecit* - 13.5 De redevoering van Hanno in de Carthaagse senaat.

*23.13.6-13.8 Het effect van Hanno's rede.

*28.12. Tanende glorie van Hannibal.

*30.19 Hannibal wordt teruggeroepen naar Carthago.

30.20 Het vertrek uit Italië.

*30.30-31 De ontmoeting van Scipio en Hannibal voor de slag bij Zama.

*30.32-38 De nederlaag en de vlucht van Hannibal.

*35.19.1-2 Hannibal en Antiochus.

35.19.3-7 Hannibal vertelt over de eed die hij aflegde.

Opmerkelijk gedrag in oorlogstijd van Romeinen, Carthagers en barbaren.

*30.11-15 De tragische dood van de Carthaagse prinses Sophoniba als uitvloeisel van de Romeinse haat jegens Carthago

*38.24 -25 De vrouw van de Celtische vorst Ortiagon: De bedrieger bedrogen.

Listen en lagen in tijd van oorlog.

Ter vergelijking

*Plutarchus, *mul.*

virt. 22

*Valerius Maximus

6.1 ext. 2 Hetzelfde verhaal in iets andere gedaante bij een Griekse auteur en in een latere Latijnse versie.

*26.49 Scipio en de verloofde van de Celtiberische vorst Allucius.

26.50 Vorstelrijk gedrag van Scipio.

38.50.4-53 **De aanklacht tegen Scipio en het proces.**

38.50.4-12 Scipio in staat van beschuldiging gesteld.

*38.51.1-5 De aanklacht.

38.51.6-11 De verdediging van Scipio.

*38.51.12-38.52 De afloop.

38.53 Scipio's dood.

39.51 De dood van Hannibal in ballingschap in Bithynië (183).

Vaardigheden

De kandidaat kan begripsvragen over de thematiek en over teksten uit het pensum beantwoorden en zijn antwoorden desgevraagd onderbouwen met citaten uit de voorliggende tekst(en) (eindterm 5+6).

De kandidaat kan in een Latijnse tekst uit het pensum elementen aanwijzen die de opbouw en de samenhang van die tekst zichtbaar maken (eindterm 2).

De kandidaat kan een passage van een voorliggende tekst uit het pensum parafraseren en daarmee de essentie ervan weergeven (eindterm 7+8).

De kandidaat kan inhoudelijke verschillen en overeenkomsten aangeven en toelichten tussen een Latijnse tekst uit het pensum en een vertaling hiervan (eindterm 3).

De kandidaat kan kenmerkende verschillen, die samenhangen met verschillen tussen het Latijnse en het Nederlandse taalsysteem, aangeven en toelichten aan de hand van een Latijnse tekst uit het pensum en een vertaling hiervan. De vragen kunnen grammaticale en stilistische aspecten betreffen, mits in dienst van het tekstbegrip (eindterm 4).

De kandidaat kan vertaalde Griekse of Latijnse teksten die inhoudelijk verwant zijn met of aansluiting hebben bij de thematiek van het pensum vergelijken met teksten uit het pensum, en een beargumenteerde toelichting geven op overeenkomsten en verschillen (eindterm 13).

De kandidaat kan vorm en inhoud van een tekst (of afbeelding) uit latere tijd die inhoudelijk verwant is met of aansluiting heeft bij de thematiek op hoofdpunten kritisch vergelijken met teksten uit het pensum en een beargumenteerde toelichting geven op overeenkomsten en verschillen (eindterm 14).

De kandidaat kan - eventueel met behulp van nadere aanwijzingen met betrekking tot omvang en te gebruiken (typen van) argumenten - een gegeven stelling met betrekking tot de inhoud van een

gelezen tekst beargumenteerd verdedigen of bestrijden. N.B. de globale inhoud van de pensumteksten wordt bekend verondersteld (**eindterm 15**).

3 Genre en tekstsoort

De Romeinse geschiedschrijving staat in de traditie van de Griekse geschiedschrijving (vooral Herodotus, Thucydides en Polybius). Kenmerkend voor het genre in het algemeen zijn de verhalende vorm, het grote aandeel van speeches (in de directe- en indirecte rede) en het belang van geschiedschrijving als de herinnering aan glorieuze daden. Specifieke kenmerken van de Romeinse geschiedschrijving zijn de annalistische ordening, de politieke inslag en moraliserende tendens, en de concentratie op Rome.

Livius is een schakel in een lange traditie van Romeinse geschiedschrijving. Hij is hierin een voorbeeld van de traditionele annalistische aanpak en staat in stilistisch en inhoudelijk opzicht in contrast met Sallustius en Tacitus. Livius voldoet als geschiedschrijver aan de eisen die Cicero stelt in *De Oratore* 2.62-4. Ook in stilistisch opzicht is dit het geval. Zijn zinsbouw is gekenmerkt door de soepelheid en kalmte die Cicero van historiografisch proza eiste. Zoals hij zelf duidelijk maakt in zijn proëmium op boek 1, ziet hij zijn geschiedwerk heel sterk als een bron voor (waarschuwend of inspirerende) exempla.

Als bronnenmateriaal gebruikte hij primaire bronnen (*annales maximi*, *senatus consulta*, familiearchieven) en oudere geschiedschrijving, zoals die van de annalisten en van Polybius (vooral voor gebeurtenissen in het Oosten). Tegenover zijn bronnenmateriaal neemt Livius vaak een onkritische houding aan.

De tekst van de *Ab Urbe Condita Libri* (*AUC*) is narratief. De verteller treedt op gezette tijden naar voren om zijn mening over bepaalde zaken duidelijk te maken. Hij vertelt over de handelingen van historische personages, die hij veelvuldig aan het woord laat. Via de personages maken de lezers kennis met de visie van de deelnemers op de gebeurtenissen, of althans met de visie die Livius hun toeschrijft. Dikwijls hebben de woorden van de personages een andere lading voor de aangesprokene dan voor de lezers, die vaak over meer informatie beschikken (*dramatische ironie*). De structuur van *AUC* als geheel is chronologisch en volgt (in tegenstelling tot de modernere 'monografie' van bv. Sallustius) de oude Romeinse annalistische traditie. Hierin worden de verschillende gebeurtenissen per jaar ingedeeld en verteld, ook al strekten zij zich in feite over een langere periode uit.

Ten aanzien van het ontstaan en de publicatie van *AUC* beschikken we niet over zekere informatie. Het is mogelijk dat Livius uitgegaan is van een serie lezingen, waarbij hem vanaf het begin een monumentaal geschiedwerk voor ogen stond, dat de grootheid van Rome moest benadrukken. Het is vrijwel zeker dat het ontstaan samenhangt met de hoop op een betere toekomst na de burgeroorlogen door de vestiging van het principaat van Augustus, die in zijn tijd vaak als tweede Romulus werd voorgesteld.

Zoals gezegd benadert Livius ook in stilistisch opzicht het door Cicero in *De Oratore* voor de geschiedschrijving gewenste ideaal. Met zijn *lactea ubertas* ('romige overvloedigheid') die vooral tot uitdrukking komt in vele voorbeelden van de klassieke volzin (*periode*) staat hij in scherp contrast met Sallustius en Tacitus. Bij de karakterisering van de diverse personages maakt hij gebruik van zowel de directe als de indirecte rede. Door een levendige voorstelling (*visualisering/enargeia*) en door een dramatische opbouw van de verschillende episodes weet hij de lezer geboeid te houden.

Vaardigheden

De kandidaat kan in een voorgelegde tekst uit het pensum de genrekenmerken benoemen en deze kennis toepassen bij het interpreteren van de tekst (**eindterm 10b**).

De kandidaat kan in een voorgelegde tekst uit het pensum de kenmerken van de tekstsoort benoemen en deze kennis toepassen bij het interpreteren van de tekst. (**eindterm 10a**).

De kandidaat kan aan de hand van een tekst uit het pensum de literaire technieken en verteltechnische en stilistische middelen benoemen en deze kennis toepassen bij het interpreteren van de tekst (**eindterm 11**). Van de door de CEVO Latijn voorgeschreven stilistische en verteltechnische begrippen zijn de volgende voor dit pensum relevant:

- alliteratie
- alwetende verteller
- anafoor
- asyndeton

- chiasme
- dramatische ironie
- pathos
- prospectieve elementen
- retrospectieve elementen
- sententia
- trikolon
- versnelling / vertraging
- vertellerscommentaar
- verteltempo
- verteltijd / vertelde tijd
- visualisering

Cultuurreflectie

1 Leven van Livius (64 v. Chr.-ca 17 n. Chr.)

Titus Livius, naar alle waarschijnlijkheid geboren in 64 v. Chr. in Patavium (Padua) en gestorven rond 17 n. Chr., leefde tijdens de historisch belangrijke periode van overgang van Romeinse Republiek naar Romeinse Keizertijd (de alleenheerschappij van Augustus). Over zijn leven is weinig bekend. Hij was van gegoede afkomst en moet een gedegen opleiding gehad hebben in de retorica en filosofie, eerst in Padua en later in Rome. Livius heeft geen politieke of militaire carrière nagestreefd, maar heeft zijn leven waarschijnlijk geheel aan de letteren gewijd. Rond 29, aan het begin van de monarchie van Augustus, begon hij aan zijn levenswerk: de *Ab Urbe Condita Libri*.

2 Werken

Hoewel Livius andere (niet overgeleverde) werken heeft geschreven, zoals brieven, dialogen en filosofische traktaten, is zijn bekendste werk *AUC*. In 142 boeken behandelt Livius de geschiedenis van Rome vanaf de stichting in 753 tot 9 v. Chr. Het werk, dat traditioneel ingedeeld is in decaden (groepen van tien), maar waarschijnlijk gepubliceerd werd in pentaden (groepen van vijf), is slechts gedeeltelijk overgeleverd. Overgeleverd zijn de boeken 1-10 (Koningstijd en Vroege Republiek tot aan 293) en 21-45 (Tweede Punische Oorlog, Macedonische en Syrische Oorlogen; 218-167). Van de rest van het werk zijn slechts fragmenten en latere uittreksels (*periochae*) bekend. Doel van *AUC* was een verslag te geven van de opkomst van Rome, de verovering van de heerschappij over Italië en de rest van de mediterrane wereld. Livius benadrukt de Romeinse deugden en kwaliteiten die tot deze heerschappij hebben geleid. Hij is een vaderlandslievend auteur met een sterke neiging tot het idealiseren van de oude Romeinse moraal.

Suggesties voor verdere lectuur

- Hoofdstuk "Livy", in: C.S. Kraus & A.J. Woodman, *Latin Historians, Greece & Rome, New Surveys in the Classics* No. 27, Oxford 1997
- M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, Bd I (pp. 659-704), München 1994
- P.G. Walsh, *Livy. His historical Aims and Methods*, Cambridge 1961 (repr. 1989 Bristol Class. Press)

3. Cultuur-historische context

(**N.B.** alle data zijn v. Chr.)

Carthago (in het Semitisch: Qart hadas`t 'Nieuwe Stad') werd aan het einde van de negende eeuw gesticht door Phoeniciërs uit Tyrus. Door haar centrale ligging op de Noord-Afrikaanse kust vervulde de stad een brugfunctie, met name in de handel, tussen het westelijke en oostelijke Middellandse-Zeegebied. De eerste eeuwen van de geschiedenis van Carthago zijn in nevelen gehuld; archeologische gegevens duiden erop dat het een grote stad moet zijn geweest met een relatief hoog inwonertal. Vanaf de zesde eeuw breidde Carthago zijn invloedssfeer geleidelijk uit in het westelijk deel van de Middellandse Zee: er werd militair ingegrepen op Sicilië, Sardinië, Corsica en in Spanje. Handelscontacten waren er met de Etrusken in Italië en met volkeren in het zuiden van Frankrijk en het noordoosten van Spanje. Over de hele kust van Noord-Afrika van Libië tot het huidige Marokko bevonden zich Carthaagse nederzettingen en de macht van Carthago strekte zich zelfs uit tot buiten het Middellandse-Zeegebied op Madeira, de Azoren en de Canarische eilanden. Aan het eind van de

zesde eeuw rustte Carthago zelfs expedities uit om te pogen Afrika te omzeilen, en in het noorden bereikte men de Britse eilanden om er grondstoffen als tin en lood te halen.

In de vijfde en vierde eeuw was Carthago een grootmacht waarvan de machtspositie vooral op de vloot rustte. Carthago's concurrenten in deze eeuwen waren vooral de Etrusken in Italië en de Grieken op Sicilië. Met de Etrusken werden de (handels)conflicten meestal langs diplomatieke weg opgelost, maar met de Grieken op Sicilië hebben de Carthagers menig geschil uitgevochten, vooral met Syracuse. De strijd werd in 480 door de Grieken gewonnen, maar rond 410 breidde de Carthaagse macht zich weer langzaam uit over het eiland. Ook met Rome waren er al vroeg contacten. In de eerste helft van de vijfde eeuw schijnt een eerste verdrag tussen beide staten gesloten te zijn, waarbij o.a. afspraken werden gemaakt over handelsrechten. Meer verdragen, die de toenemende macht van Rome illustreren, zouden volgen voordat het eerste grote militaire conflict tussen Carthago en Rome uitbrak: de Eerste Punische Oorlog (264-241). Dit conflict, dat zich voornamelijk afspeelde op Sicilië, is Rome aangegaan uit imperialistische overwegingen: er werd hulp geboden aan huursoldaten (Mamertijnen) die eerder de macht gegrepen hadden in Messana en nu met Carthago in conflict geraakt waren. De Romeinen trokken uiteindelijk aan het langste eind, vooral doordat zij voor het eerst een vloot bouwden en Carthago ook op zee wist te verslaan. Het verlies van deze oorlog stortte Carthago in een diepe crisis. Niet alleen was het verslagen op zee, waar zijn grote kracht lag, en verloor het Sicilië, Rome. Voor Rome betekende de uitschakeling van dat de eerste provincie van Rome werd, maar ook kreeg het te maken met een opstand van het eigen leger - voornamelijk bestaande uit Libische huurlingen - die pas in 238 kon worden neergeslagen. Van deze opstand maakte Rome gebruik om ook Sardinië in te lijven (238).

Vervolgens richtte Carthago zijn aandacht op Spanje. Onder leiding van Hamilcar, de vader van Hannibal, werd geleidelijk een groot deel van het Iberisch schiereiland door Carthago veroverd. Een nieuwe stad werd gesticht: Carthago Nova, het huidige Cartagena. Rome zag de toename van Carthago's invloed in Spanje met lede ogen aan. In 226/25 werd het beruchte Ebro-verdrag gesloten waarbij vastgelegd werd dat de Carthaagse militaire invloed zich niet ten noorden van deze rivier zou mogen uitstrekken. Overigens is het tot op heden niet zeker of het hierbij gaat om de ons bekende Ebro gaat of om een andere rivier die veel zuidelijker ligt, ten noorden van Carthago Nova. In 221 werd Hannibal (in het Semitisch: Hani Ba'al: 'gunsteling van Baal') op zesentwintigjarige leeftijd opperbevelhebber van de Carthaagse troepen in Spanje. Hij wordt beschouwd als een geniaal veldheer, maar in deze jaren moest hij zich nog als zodanig bewijzen. Overigens zijn we voor de informatie over Hannibal aangewezen op niet-Carthaagse, vooral Romeins-gezinde bronnen. Hannibal onderwierp in snel tempo verschillende volkeren in Spanje en viel in 219 Saguntum aan, dat sinds kort een vriendschapsverdrag met Rome had gesloten. Deze stad, die ten zuiden van de huidige Ebro ligt, had de hulp van Rome ingeroepen. Rome legde de uiteindelijke verovering van Saguntum uit als een aanval op een bondgenoot en daarmee als een schending van het Ebro-verdrag. (Indien het om een andere rivier gaat, zou Saguntum vanzelfsprekend in de Romeinse invloedssfeer gelegen hebben). Het voelde zich daardoor gerechtigd Carthago de oorlog te verklaren. Vroegere historici hebben deze rechtvaardiging lang aanvaard, maar de tegenwoordige opvatting is dat Rome, ervan uitgaande dat het om de huidige Ebro gaat, geen recht tot ingrijpen had en men neemt dan ook aan dat de oorlogsverklaring door Romeinse machtspolitiek ingegeven was. De Tweede Punische Oorlog (218-201) was een feit. Hannibals invasie van Italië wordt algemeen als een tactisch en logistiek briljant plan beschouwd. De invasie kwam voor de Romeinen als een complete verrassing. In het voorjaar van 218 vertrok Hannibal met zijn troepen uit Carthago Nova. Na zijn tocht over de Alpen versloeg hij de Romeinen achtereenvolgens bij de Ticinus (nov. 218), bij de Trebia (dec. 218) en aan het Trasumeense Meer (juni 217). In de laatste slag vonden 15.000 soldaten aan Romeinse kant de dood. De Romeinen reageerden door Q. Fabius Maximus (*Cunctator*) als dictator aan te stellen, die de tactiek ging hanteren om het door Italië rondtrekkende leger te volgen maar de directe confrontatie met Hannibal te vermijden. Fabius' optreden bracht evenwel geen doorbraak in de oorlog. Die zou bewerkstelligd moeten worden door de consuls van 216: Gaius Terentius Varro en Lucius Aemilius Paulus. Met een leger van 90.000 man, bestaande uit acht Romeinse legioenen en eenheden van Italische bondgenoten, gingen zij bij Cannae de confrontatie aan met het 50.000 man sterke leger van Hannibal. Zij leden een vernietigende en traumatische nederlaag, waarbij 70.000 man sneuvelden (onder wie consul L. Aemilius Paulus) en 10.000 legionairs krijgsgevangen gemaakt werden. Hannibal leek heer en meester te zijn in Italië, maar toch bleven vele van de Italische bondgenoten Rome trouw; slechts enkele steden, waaronder Italië's tweede stad Capua, sloten zich aan bij Hannibal. Dit moet teleurstellend voor Hannibal zijn geweest, omdat het juist zijn bedoeling

was om de bondgenoten van Rome op zijn hand te krijgen. Het was een aperte tactische fout dat Hannibal na Cannae niet meteen geprobeerd heeft Rome in te nemen. In plaats daarvan trok hij verwoestend rond in Zuid-Italië, en zo konden de Romeinen zich herstellen; in 215 beschikten zij alweer over bijna 20 legioenen. De Romeinse tactiek richtte zich op het ontwijken van de directe confrontatie en vooral op het afsnijden van de Carthaagse aanvoerlijnen en het behouden van de bondgenoten. Geleidelijk aan wonnen de Romeinen terrein, al had Hannibal aanvankelijk nog de overhand: in 215 kreeg hij steun toegezegd van de Macedonische koning Philippus V, Syracuse sloot zich bij hem aan, en ook de belangrijke stad Tarente viel in zijn handen (213). Syracuse werd evenwel door Rome veroverd in 212, Capua in 211 en Tarente in 209.

Een kentering in de oorlog was de benoeming van de pasvijftientigjarige Publius Cornelius Scipio als Romeins opperbevelhebber in Spanje. Hij boekte daar grote overwinningen op de Carthagers en veroverde zelfs Carthago Nova. In 206 kwam heel Spanje in Romeinse handen. Daarmee was Hannibal in Italië militair vleugellam. In 207 trok zijn broer Hasdrubal nog wel via de Alpen Italië binnen, maar hij werd bij de Metaurus verslagen voordat er een vereniging van de twee Carthaagse legers kon plaatsvinden. In 204/03 verlegde Scipio het strijdtoneel naar Noord-Afrika, ondanks forse oppositie vanuit de Senaat. Hannibal werd daardoor gedwongen zich uit Italië terug te trekken om het Afrikaanse vaderland te verdedigen. De Romeinen wonnen enkele veldslagen in 203 en een verzoek om vrede van Carthago leidde tot een wapenstilstand die door Carthago verbroken werd.

De definitieve uitschakeling van Carthago vindt plaats in de slag bij Zama (202). Voorafgaand aan de slag was er een ontmoeting tussen Hannibal en Scipio, waarin de eerste probeerde betere vredesvoorwaarden dan bij de vorige wapenstilstand te verkrijgen. Scipio wees deze van de hand en het gevolg was dat de door de Romeinen gewonnen slag bij Zama voor Carthago uitmondde in een vernederend vredesverdrag (201), waarin o.a. stond dat het op militair gebied niets mocht ondernemen zonder goedkeuring van Rome. Voor Rome betekende de uitschakeling van Carthago dat het oppermachtig was in het westelijk Middellandse Zeegebied en zich kon richten op het oosten om zijn machtsgebied uit te breiden.

Hannibal werd bestuurder van Carthago, maar een dreigende uitlevering aan Rome deed hem de stad ontvluchten. Hij werd opgenomen door de Seleucidische koning Antiochus III, wiens oorlogsinspanningen tegen Rome hij steunde. Na verdere omzwervingen langs vorstenhuizen in het oosten pleegde Hannibal, door Romeinse soldaten in het nauw gedreven, in 183 zelfmoord.

De opname van de wapens door Carthago tegen het expanderende koninkrijk Numidië in 150 (overigens verloor Carthago dit conflict) was de aanleiding voor de Derde Punische Oorlog (149-146). Nadat de Carthagers aanvankelijk dapper tegenstand hadden geboden, wist Rome te zegevieren. Carthago werd in 146 verwoest en hield daarmee op als onafhankelijke staat te bestaan. Overigens werd Carthago door keizer Augustus als Romeinse *colonia* opnieuw gesticht en de stad kwam in de keizertijd tot grote bloei.

Suggesties voor verdere lectuur

- W. Burck, *Das Geschichtswerk des T. Livius*, Heidelberg (Winter) 1992
- Karl Christ, *Hannibal*, Darmstadt (Wiss. Buchges.) 2003
- Markus Gerhold, *Rom und Karthago zwischen Krieg und Frieden. Rechtshistorische Untersuchungen zu den römisch-karthagischen Beziehungen zwischen 241 v. Chr. und 149 v. Chr.*, Frankfurt a.M. (Peter Lang) 2002
- W. Huß, *Geschichte der Karthager*, München (Beck) 1985 (=Handbuch der Altertumswissenschaft III.8)
- W. Huß, *Karthago*, München (Beck) 2000; 2e herz. druk
- Jakob Seibert, *Hannibal*, Darmstadt (Wiss. Buchges.) 1993
- Jakob Seibert, *Forschungen zu Hannibal*, Darmstadt (Wiss. Buchges.) 1993
- Pedro Barceló, *Hannibal*, München (Beck) 2003; 2e herz. druk
- Adrian Goldsworthy, *The Punic Wars*, London 2000

Website

- <http://www.barca.fsnet.co.uk/>. Een prachtige, Engelstalige site met zeer veel informatie over Hannibal, en de onderlinge relaties en de oorlogen tussen Carthago en Rome. Bovendien goede links en nuttige literatuurverwijzingen.

Vaardigheden

De kandidaat kan aan de hand van een voorgelegde tekst of citaat vragen beantwoorden over het leven van de Livius voor zover dit van belang is voor het juiste begrip van de thematiek en de teksten uit het pensum (eindterm 9).

De kandidaat is op de hoogte van de cultuur-historische context waarin de tekst van de Livius gefunctioneerd heeft, en kan deze kennis toepassen bij het beantwoorden van vragen naar aanleiding van een voorgelegde tekst. Hierbij worden de volgende termen en begrippen bekend verondersteld (eindterm 12):

- Carthago
- Phoeniciërs
- Eerste Punische Oorlog (264-241)
- imperialisme
- Hamilcar
- Hannibal
- Carthago Nova/Cartagena
- Ebro-verdrag
- Saguntum
- Tweede Punische Oorlog (218-201)
- Q. Fabius Maximus Cunctator
- Cannae
- P. Cornelius Scipio Africanus
- Hasdrubal
- Slag bij Zama (202)

Taalreflectie**1 Taal**

Livius staat geheel in de Ciceroniaanse traditie en van de hem aangewreven *patavinitas* ('Paduaans provincialisme') is nauwelijks iets te bespeuren.

Vaardigheid

De kandidaat kan een tot het pensum behorende, authentieke tekst vertalen. Hierbij worden de hierboven genoemde - in het pensum frequent voorkomende - morfologische, syntactische en stilistische verschijnselen bekend verondersteld. Tevens wordt bij de annotatie de omschrijving van de CEVO (zie Gele Katern 2002, nr. 25/26) van de minimumkennis op het gebied van morfologie, syntaxis en stilistiek als uitgangspunt genomen (eindterm 1).